

האם ביקר רבי עקיבא בביתו במהלך 24 שנות לימודו? פרשנות הטקסט בדברי דרשנים ובעלי מוסר והשלכותיה החינוכיות

אלי גורפינקל

מבוא

אחד מסיפורי האגדה המפורסמים ביותר עוסק בתיאור דמותו של רבי עקיבא, שלמרות הרקע הרוחני, החברתי והכלכלי שגדל בו, צמח להיות מאבות התורה שבעל פה ורבה של גדולי התנאים. באגדות חז"ל אלו מתוארים בין השאר הקשר המיוחד שנרקם בין רבי עקיבא לרעייתו, והאחריות שקיבלה הרעיה ללימוד התורה של בעלה. אחריותה זו באה לידי ביטוי בשילוח רבי עקיבא ללמוד תורה בכמה מסגרות, כשהיא מוותרת על רמת קיום כלכלית בסיסית ואף על חיי זוגיות רגילים.

סיפורם של רבי עקיבא ורעייתו מודגש זה כמה עשרות שנים בידי מנהיגים דתיים כאחד המקורות המעצבים של אתוס 'חברת הלומדים', שממנו הסיקו על המחויבות העמוקה עד כדי מסירות נפש הנדרשת ללימוד התורה ברמה גבוהה ועל האחריות הנתבעת מבת הזוג למען הגשמת מטרה זו. לשם כך הודגשו פרטים רבים בסיפור התלמודי, התפרשו ואף עובדו, ובהם תיאור חזרתו של רבי עקיבא לביתו לאחר 12 שנות לימוד ושובו לאחר מכן לבית המדרש לתקופת לימוד של 12 שנים נוספות. הוגים ומנהיגים רבים טענו כי בביקור זה רבי עקיבא לא נכנס לביתו כלל ולא פגש את אשתו פנים אל פנים. במקורות דרשניים בני זמננו הפכה טענה זו חלק אינטגרלי מהסיפור התלמודי, תוארה ככתובה במקורות, הודגשה והועלתה על נס.

במאמר זה אבקש לסקור את עדי הנוסח המקוריים של הסיפור ואת מסורות המסירה שלו. כמו כן ברצוני לבדוק האם תוכן הטענה כלול בהם ולהבחין בין הטקסטים ובין

פרשנותם האפשרית. כמו כן אבקש להצביע על אפשרויות פרשניות אחרות למקורות ואף על קיומה של מסורת פרשנית אחרת לאורך הדורות. לדעתי, פרשנות חדשה־ישנה זו מסרטטת את מסירות הנפש של רבי עקיבא ורעייתו באופנים אחרים ומעצבת מסקנות חינוכיות אחרות על היחס בין לימוד תורה לחיי זוגיות.

המקורות החז"ליים

האגדות על רבי עקיבא ורעייתו בהקשר של לימוד תורה מצויות בכמה מקורות חז"ליים שאינם זהים: לפנינו שני מקורות מן התלמוד הבבלי (כתובות סב ע"ב-סג ע"א;¹ נדרים נ ע"א?), שמסופר בהם סיפור שעיקרו דומה אך חטיבות שלמות מן הסיפור מצויות רק באחד מהם, ויש עוד הבדלים ביניהם בכמה פרטים; בנוסף, בקובץ המדרשי 'אבות דרבי נתן' כתובה מסורת אחרת לגמרי של הסיפור.³ מקורות חז"ליים אחרים מוסיפים פרטים משלימים, שחלקם מפורשים וחלקם עולים מכללא.⁴

עדי הנוסח התלמודיים מספרים שבתו של עשיר ששמו כלבא שבוע⁵ או בן כלבא שבוע (ושמה שלה לא נמסר במקורות) התקדשה בסתר לעקיבא. לפי אחד המקורות הוא היה רועה צאנו של אביה. האב התנגד לנישואין, ולפיכך הדיר את בתו מנכסיו. באחד המקורות מסופר על חיי הדלות של בני הזוג ועל הבטחתו של רבי עקיבא לעשות לרעייתו תכשיט 'ירושלים של זהב' אם תשיג ידו, ולפי מקורות תלמודיים אחרים הוא אכן עשה כך כשהתעשר. בהמשך הלך עקיבא ללמוד תורה הרחק מביתו. לפי אחד המקורות הסכימה הרעיה לקידושין בתנאי שילך ללמוד תורה. רבי עקיבא חזר לביתו לאחר 12 שנות לימוד⁶

1. לחילופי גרסאות ראו הרשלה, תשל"ב-תשל"ז, ח"ב עמ' עט-פא.

2. לחילופי גרסאות ראו הרשלה, תשמ"ה-תשנ"א, ח"ב עמ' לז-מב.

3. שכטר, תש"ה, נוסח א ו - נוסח ב יב, יד ע"ב - טו ע"ב; ושוב, עם הוספות, קיסטר, תשנ"ח, שם.

4. בבלי, שבת נט ע"א-ע"ב; שם, פסחים מט ע"ב; לייזן, תשס"א, שבת ו א, טור 395 ועוד.

5. עושרו של כלבא שבוע מתואר במקורות חז"ל אחרים ובאבות דר' נתן כאן (בבלי, גיטין נו ע"א; אבות דרבי נתן, נוסח א ו - נוסח ב יג, טז ע"א), וראו עוד במקורות המחקר שצוינו בסוף הערה 20. לא ברור האם יש לזהות בין כלבא שבוע הנזכר כאן לזה המתואר במקורות האחרים, שכן זיהוי זה יוצר בעיה כרונולוגית קשה (ראו למשל ספראי, תשל"ח, מבוא, עמ' 11-12; ישראלי-טרן, תשנ"ז, עמ' 33), וכמה כיוונים הוצעו לפתרונה, ראו ברזיס, תשע"ה, עמ' 426-433 (פתרון סמלי); הנקין, תשע"א, עמ' 47 הערה 72 (פתרון כרונולוגי).

6. לפי גרסה אחרת 13; ראו הרשלה, תשמ"ה-תשנ"א, ח"ב עמ' לח.

ושמע בסתר שרעייתו מוכנה שימשיך בלימודו תריסר שנים נוספות. כשחזר לביתו לאחר 24 שנות לימוד,⁷ התיר חותנו את הנדר ונתן לבני הזוג רכוש רב.

להלן סיכום טבלאי של ההבדלים העולים מהתיאורים במקורות הבבליים (עניינים שאינם נאמרים באחד המקורות או בחלק מהם צוינו באמצעות קו מפריד; פרטים נוספים הובאו בהערות השוליים).

בבלי, נדרים	בבלי, כתובות	
-	רועה צאן אצל כלבא שבוע	מקצועו של רבי עקיבא לפני שפגש ברעייתו
-	צנוע ומעולה	אופיו של רבי עקיבא והמניע להחלטת הרעיה להתקדש לו
-	הרעיה	היזמה לקשר בין בני הזוג
(בן) כלבא שבוע	בן כלבא שבוע	שמו המדויק של אבי הרעיה
התקדשה לו ונישאה לו	התקדשה לו ושילחה אותו ללמוד; לא מפורט אם נישאה לו ⁸	מצבם המשפטי כזוג בזמן לימודיו
חיו בדלות במתבן; ⁹ רבי עקיבא עווד אותה והבטיח לעשות לה תכשיט 'ירושלים של זהב' ¹⁰	שילחה אותו ללמוד	תיאור דלותם לאחר נישואיהם

7. גם כאן יש גרסה ולפיה למד 13 שנים נוספות, ובסך הכול 26 שנים; ראו הרשלה, תשמ"ה-תשנ"א, ח"ב עמ' לט.

8. יש שהבינו שאכן לא נישאו ולא חיו חיי זוגיות עד שחזר מלימודו; ראו למשל שנאן, תשס"ד, עמ' 14; אריאל, תשע"א, עמ' 298. אפשר להבין שגם נישאו, אך היות שנישואין אלו לא מומשו (או כמעט לא מומשו), התלמוד לא ציין זאת.

9. ראו שוורץ, תשס"ד, עמ' 206-207.

10. בבבלי, שבת נט ע"א-ע"ב, מסופר שרבי עקיבא אכן עשה תכשיט כזה לאשתו, וכך גם בליידן, תשס"א, שבת ו א, טור 395, ובאבות דר' נתן (הערה 4).

בבלי, נדרים	בבלי, כתובות	
רעייתו הציעה לו אחרי שחיו יחד בדלות ¹¹	זרישת רעייתו (תנאי להסכמתה להתקדש לו)	המניע להחלטת רבי עקיבא ללמוד תורה
בית מדרשם של רבי אליעזר ורבי יהושע	- לא נאמר ('בי רב')	זיהוי בית המדרש שלמד בו רבי עקיבא בשנות גלותו
-	עם 12,000 תלמידים	אופי החזרה הראשונה (לאחר 12 שנים)
מאחורי ביתו	-	מהיכן שמע רבי עקיבא את המקטרג על התרחקותו מרעייתו
'חד רשע' - רשע אחד	'ההוא סבא' - אותו זקן ⁵	אפיין המקטרג
טוב עשה אביך שהדירך מנכסיו: 1. בעלך גרוע ממך 2. הוא מותירך באלמנות חיות	עד מתי את באלמנות חיות?	טענות המקטרג ונימוקיו
אותו רשע תמה מדוע היא יוצאת והיא עונה לו: "יודע צדיק נפש בהמתו"	השכנות מציעות לה לבוש מכובד אך היא דוחה אותו: "יודע צדיק נפש בהמתו"	החזרה השנייה (אחרי 24 שנים) תיאור יציאת הרעיה להקביל את רבי עקיבא
מששמע על גדולת רבי עקיבא	שמע שהגיע אדם גדול וניגש אליו מיזמתו (אולי בשל סבל בתו)	מה עורר את אבי הרעיה לבקש את התרת הנדר
לא מפורט	חצי ממונו	הממון שנתן החותן לְבְתו לאחר התרת הנדר

אפשר להבחין בכמה הבדלים בין התיאורים, שהמשמעוטיים שבהם הם תיאור הרעיה כיוזמת הקשר ופירוט תכונותיו של הרועה עקיבא שהובילו להחלטתה, והצגתה כמניעה את לימוד התורה של בעלה הסביל (כתובות), לעומת השמטת תיאורים אלו והצגת רבי

11. כך נראה מהלשון: "אמרה ליה: זיל הוי בי רב(נ)"; וראו עוד אצל שניאן, תשס"ד, עמ' 17. בליידן, תשס"א, נאמר גם שהיא מימנה את לימודיו על ידי מכירת שערות ראשה.

12. ובנוסחה אחרת: "ההוא גברא" - אותו אדם (הרשלה, תשל"ב-תשל"ז, ח"ב עמ' 5).

עקיבא כדמות פעילה, המנחמת את אשתו בדלותה ותיאור חייהם המשותפים לפני שהלך ללמוד תורה (נדרים); כמה פרטים בתיאורי חזרותיו של רבי עקיבא והגורם להתרת הנדר של החותן. אף על פי כן הסיפורים כוללים גרעין דומה, וייתכן שאפשר לראותם כמשלימים זה את זה, וראו להלן.

נוסחי הקובץ המדרשי 'אבות דרבי נתן' שהגיע לידינו בשני ענפי נוסח¹³ מוסרים תָּמָה אחרת: רבי עקיבא היה 'עם הארץ' עד שמלאו לו 40 (גיל זה לא צוין במקורות הבבליים), ובעקבות הסתכלות בטיפות המים השוחקות את האבן אטי'אט החליט ללמוד תורה. גם שלבי לימודו פורטו: בתחילה ישב עם ילדים (מודגש שלמד עם בנו) ולמד את אותיות האל"ף-בי"ת; לאחר מכן למד תורה במאמץ גדול (לפי אחד הנוסחים - לפני רבי אליעזר ורבי יהושע). במקורות אלו נאמר שרבי עקיבא למד תורה במשך 12 שנה, ובשנה ה־13 כבר לימד תורה ברבים.¹⁴ מסופר בהם גם שרבי עקיבא חטב עצים והתפרנס ממכירתם ובהמשך היה עשיר גדול וגם עשה לרעייתו 'עיר של זהב'. תהליך יצירת הקשר בין רבי עקיבא לרעייתו אינו מפורט כאן, ואף החלטתו ללמוד תורה אינה מוצגת כקשורה לאשתו או לדרישתה, אם כי ייתכן שהדבר תלוי בנוסח המדויק, וראו להלן. גם כאן מודגשת מסירותה של אשתו, ובאחד הנוסחים אף מוזכר שמה - רחל - אך הדגש הוא על המאמץ של רבי עקיבא ועל מסירותו. כאמור, מקור זה הגיע לידינו בשני ענפי נוסח מרכזיים הנבדלים במיקומן של חטיבות סיפוריות וכן בכמה פרטים. להלן טבלת השוואה בין שני ענפי הנוסח של מקור זה הכוללים את ההבדלים המרכזיים ביניהם:

נוסחא ב	נוסחא א	
לוד	-	מקום הבאר שראה בה את שחיקת האבן
ללמוד 'פרשה אחת'	ללמוד תורה	החלטת רבי עקיבא
מקרא ותרגום, מדרש הלכות ואגדות, שיחין ומשלים - "הכל למד"	אל"ף-בי"ת, תורת כהנים ו"כל התורה כולה"	היקף לימודו
-	גם אצל רבי אליעזר ורבי יהושע	היכן למד

13. על זמן עריכתו ועל נוסחי 'אבות דרבי נתן' ראו קיסטר, תשנ"ה; קיסטר, תשנ"ז, אקדמות מילין, עמ' 7-41; רייזל, תשע"א, עמ' 320-331.

14. ממקור זה אפשר להבין שרק אחרי 13 שנה החל ללמד; כך עולה גם מדברי לייזן, תשס"א, פסחים ג, טור 532.

נוסחא ב	נוסחא א	
"ארבעים שנה למד את הכל"	לאחר 13 שנה "לימד תורה ברבים"	תקופת לימודו
בכל היום הביא שתי חבילות, אחת מכר ובאחרת השתמש להסקה ולמאור	בכל יום הביא חבילה אחת, חצייה מכר ובחצייה "התקשט"	עיסוקו בחבילות עצים
12 אלף זוגות	-	מספר תלמידיו לאחר שגדל בתורה
-	רחל	שם אשתו
הצטערה עמו בתורה	"זכתה רחל אשתו"; נוסח אחר: "זָכְתָּו אשתו"; הצטערה עמו בתורה	זכותה של אשתו
"כתר של זהב" ו"קורדיקוס של זהב"	"קרדוטין" ו"עיר של זהב"	התכשיטים לאשתו

סיפורי אגדה אלו התגלגלו במהלך הדורות והוזכרו גם בכמה קבצים ספרותיים מימי הביניים ועד ימינו אגב שינויי פנים ודגשים. אחר כך אף עובדו חלק מהמסורות למחזות או לשירים,¹⁵ ובחלק מהם שולבו המקורות השונים לכדי מסורת אחת. פרשנים ואף חוקרים חשובים הצביעו על הסתירות ועל ההבדלים בין המקורות החז"ליים; חלק מהם, בעיקר הפרשנים המסורתיים, צעדו בעקבות החלק ממסורות ימי הביניים שהוזכר לעיל, שרטטו סיפור אחד הרמוני המבוסס על המקורות השונים ועמלו לתרץ את ההבדלים והסתירות שנמצאו בין המקורות הקדומים.¹⁶ חוקרי האגדה אספו את הסיפורים השונים מהמקורות שהוזכרו וממקורות חז"ליים נוספים, סקרו מסורות מסירה מאוחרות והצביעו על ההבדלים בין

15. ראו במקורות להלן וראו עוד אצל מרגלית, תשמ"א; מפורסם שירה של דליה רביקוביץ', 'רבי עקיבא', שהלחין מוני אמריליו, וראו אמריליו, תשמ"ה, עמ' 36-37.

16. כך נהגו כמה ממוסרי הנוסח בימי הביניים (איזר, 2010, עמ' 107-119); כך עולה גם מדבריהם של מפרשים רבניים, ראו למשל אידלש, תשס"ו, נדרים שם, עמ' יב; בן יהודע, כתובות שם, ח"ג עמ' לב-לג; בן אברהם, תקצ"ג, כ ע"א-ע"ב; וכך אצל מאספים כגון שטיינמן, תשכ"ג, ח"ב עמ' 10-15; ויזל, תשע"ד, עמ' 172-177; מילר, תשס"א. כך נהגה גם רביקוביץ בעיבודה השירי לסיפורי תחילתו של רבי עקיבא (אמריליו, תשמ"ה, עמ' 36-37), וכפי שהעיר שגאן, תשס"ד, עמ' 12-16. למאמרים רבניים מעמיקים יותר ראו: הנקין, תשע"א; אריאל, תשע"א, עמ' 297-305.

המקורות כמסורות שונות או כמגמות משתנות המשקפות את עולם הערכים והתפיסות של המלקטים והמעצבים השונים ובני זמנם ומקומם.¹⁷

הפרשנות המצמצמת - רבי עקיבא לא נכנס לביתו כלל - ומשמעותה

אחד ממרכיבי הסיפור בענף הברבלי נוגע להחלטת רבי עקיבא בשעה שחזר לאחר 12 שנות היעדרות: לחזור לבית המדרש ל־12 שנות לימוד נוספות. בהקשר זה הדגיש הרב חיים שמואלביץ (1902, קובנה - 1979, ירושלים) - ורבים הלכו בעקבותיו - את אחד ממרכיבי הסיפור לפי המתואר בעדי הנוסח: כאשר חזר רבי עקיבא, בטרם נכנס לביתו שמע שיחת קטרוג בין אדם כלשהו לרעייתו, ובעקבותיה החליט לחזור לבית המדרש וללמוד עוד 12 שנה. כך נכתב במסכת כתובות:

כי אתא, אייתי בהדיה תרי סרי אלפי תלמידי. שמעיה להווא סבא דקאמר לה: עד כמה קא מדברת אלמנות חיים? אמרה ליה: אי לדידי ציית, יתיב תרי סרי שני אחריני. אמר: ברשות קא עבידנא, הדר אזיל ויתיב תרי סרי שני אחריני בבי רב (כתובות סב ע"ב-סג ע"א).¹⁸

ניסוח דומה יש גם במסורה שבמסכת נדרים:

למישלם תרתי סרי שנין קא אתא לביתיה, שמע מן אחורי ביתיה דקאמר לה חד רשע לדביתהו: שפיר עביד לך אבוך, חדא, דלא דמי לך! ועוד, [שבקך] ארמלות חיות כולהון שנין! אמרה:

17. המקורות בעניין רבים מאוד, ואציין את אלה שתחת ידי: היימן, תר"ע, 'רבי עקיבא בן יוסף', ח"ג, עמ' 988-995; הלוי, תשל"ה, עמ' 373-378; אלבוים, תשל"ז; פרנקל, תשס"א, עמ' 237-238; שרמר, תשס"ד, עמ' 180; אידר, תשס"ט; קוסמן, תשס"ט (ושוב עם כמה תוספות בספרו: קוסמן, תשס"ח, עמ' 68-126, (ובאנגלית: קוסמן, 2012); אידר, 2010; פרידמן, תשע"ג, (ובתרגום אנגלי: פרידמן, 2004); פרידמן, 2005; שגן, תשס"ד; הנקין, תשע"א; רוזנברג, תשע"א; ולר, תשנ"ג, עמ' 72-80; לאו, תשס"ז, ח"ב, עמ' 181-184; ספראי, תשל"ח, עמ' 66-69, ובמבוא, עמ' 10-16 (שעמד גם על הבעייתיות ההיסטורית). על המשמעות הסמלית בשמה של בת כלבא שבוע ראו ברזיס, תשע"ה, עמ' 409, 417-418; שילה, תשע"א, עמ' 229 הערה 202; בעניין הכסף שנתן כלבא שבוע לחתנו ולבתו לאחר התרת הנדר ראו שגן, תשס"ח; שגן, תשע"ד, בפרט עמ' 178-179. על שאלת היסוד האם יש לראות בסיפור החז"לי ביוגרפיה, ראו גרוסמאק, תשס"ז, עמ' 176-178.

18. זהו הנוסח שבדפוס וילנה; לחילופי נוסח ראו הרשלה, תשל"ב-תשל"ז, אך הם אינם מעניינים כאן.

ליה: אי צאית לדילי, ליהוי תרתי סרי שנין אחרנייתא. אמר: הואיל ויהבת לי רשותא איהדר לאחורי. הדר אזל הוה תרתי סרי שני אחרנייתא (נדרים נ ע"א).¹⁹

המבקר, שכונה "ההוא סבא" - זקן (כתובות) או "רשע" (נדרים), טען כי ההיעדרות הממושכת של רבי עקיבא מעידה שהוא זנח את רעייתו, והרעיה ענתה בתגובה כי לשם לימוד התורה של בעלה היא מוכנה שימשיך ללמוד עוד 12 שנים. למשמע דברי רעייתו, חזר רבי עקיבא לתקופת לימוד נוספת, ושב לביתו רק בתום 24 שנות לימוד. הטקסט אינו נדרש לשאלה האם רבי עקיבא נכנס לביתו וביקר את בני משפחתו, ואולי מכיוון שלא מפורש שנכנס הניחו בעלי מוסר ודרשנים²⁰ שרבי עקיבא לא נכנס לביתו. לפי תיאורם, מיד כאשר שמע רבי עקיבא כי רעייתו מסכימה להמשיך לימודו לשנים ארוכות, סב על עקביו, חזר לבית המדרש וויתר על ביקור בביתו, ולו לימים מספר או אפילו לדקות אחדות.

מהבנה זו את התיאור התלמודי הסיקו חלק מבעלי המוסר עקרונות רוחניים. היו מהם שעמדו על חובתו של לומד התורה להימנע מהיסח דעת כלשהו ועל ערכו של הלימוד ברציפות. לטענתם ערכו של לימוד מצטבר של 24 שנים גדול לאין שיעור מלימוד של 12 שנים ועוד 12 שנים. מלבד זאת היסח הדעת וההפסק עלולים למנוע את המשך הלימוד.²¹ דרשנים אחרים העלו על נס את זריזותו של רבי עקיבא, שמשעה שעלתה בלבו המחשבה המעשית לחזור ללימודו, לא דחה אותה, ולפיכך חזר לבית המדרש בלי להתעכב בביתו אף זמן קצר.²² היו שהעלו על נס את חובת ההתמדה בתורה בכל רגע.²³ אחרים צירפו פרט זה למסר הכללי הנלמד לדעתם מהסיפור, והוא חובתם של בני הזוג

19. לחילופי נוסח ראו הרש"ר, תשמ"ה-תשנ"א.

20. ראו להלן.

21. שמואלביץ, תשל"ל, עמ' מד; שמואלביץ, תש"ס, שנת תשל"א טז, עמ' נג; שם, שנת תשל"א ל, עמ' קא. דבריו הובאו במקורות רבים (ראו הערה 46), ורעיון דומה הובא בשם הרב אברהם ישעיה קרליץ (החזון איש), במקורות האלה: שו"ר, תשל"ח, עמ' עד-עה; שו"ר, תשס"א, עמ' 150; שו"ר, תשס"ב, עמ' 50 (כפי שצוין בהערה 42) - שו"ר הביא במקומות אחרים תמה זו בשם הרב שמואלביץ, ואולי חל בלבול; גולדברג, תשנ"ו; קלירס, תשס"ה, ח"ב עמ' עא-עב. התמה חוזרת גם אצל בעלי מוסר אחרים ותלמידיהם: הרטמן, תשנ"ח, עמ' 268; חדש, תשס"ב, ח"ב, עמ' רנז-רנח; שיינרמן, תש"ע, ויקרא, עמ' תקסד (בשם הרב גיפטר); זכאי, תשנ"ו, עמ' 198-199; זכאי, תשס"ג, ח"ג, עמ' 87-88; ווייס, תש"ס, עמ' 56-57; שאול, תשס"ד, עמ' קמא; שלזינגר, תשס"ו, עמ' 290; פינטו, תשס"ט, עמ' ל-לא; גרוס, תשע"א, עמ' סב; ללזר, תשע"ב, ח"ה, עמ' רלט-רמא (בשם "בעלי המוסר"); זקס, תשע"ג, עמ' קצא.

22. דרוק, תשס"ב, עמ' רצו-שז; אדרי, תשנ"ד, עמ' 202-207 שילב בדבריו את שתי המסקנות הרוחניות הרציפות והזריזות.

23. אוהיון, תש"ס, עמ' רפ.

להקדיש את כל מאווייהם ללימוד התורה של הבעל.²⁴ פרשנות זו התפשטה בציבור, היא רווחת מאוד²⁵ והפכה למקור מעצב של האתוס שלפיו לימוד התורה עומד מעל כל ערך אחר ודוחה יחסי אנוש פשוטים בין קרובי משפחה ובין איש לאשתו.

להבנתי, אף שיש מקום לדון ביחס בין הערכים הרוחניים, אני מבקש לטעון כי העיצוב של אתוס זה נוכח דמותם ומעשייהם של רבי עקיבא ורעייתו אינו מוכרח. הוא עומד בסתירה למסר שביקשו חז"ל להנחיל במימרות אלו ואף בעייתי מבחינה חינוכית וערכית. יתרה מכך, עיון בדברי הדרשנים ובעלי המוסר שהסיקו מסקנות על פי פרשנות זו מלמד שאף הם לא התעלמו מערכי המשפחה והציעו מסר מורכב ומעמיק הרבה יותר.

האם פרשנות זו הכרחית?

בטקסטים לא צוין במפורש כי רבי עקיבא לא נכנס לביתו ואין הכרח פרשני לטעון כך; היעדר ציון מפורש שהוא נכנס בוודאי אינו מחייב מסקנה זו. אדרבה, מסתבר שרבי עקיבא אכן נכנס הביתה וביקר את אשתו. ראשית, למה לי קרא? סברא הוא:²⁶ מדוע לתאר את רבי עקיבא כמי שמתעלם מן היחס הבריא והבסיסי של הכרת הטוב ומן הקשר האנושי הפשוט בין איש לאשתו? לפי התיאור התלמודי בכתובות, רבי עקיבא מגיע לביתו בחזרה הראשונה, לאחר 12 שנה, עם אלפי תלמידים. הוא חוזר בפומבי ואשתו מודעת לנוכחותו הקרובה. סיבה על עקביו וחזרה ללא כניסה ופגישה עם אשתו משמען התעלמות בוטה מרעייתו ואף פגיעה פומבית בה. המשך הסיפור בתלמודים מלמד דווקא על הקפדתו היתרה של רבי עקיבא על כבוד אשתו, ובניגוד לתלמידיו הדוחקים אותה בשם כבוד התורה טוען רבי עקיבא: "שִׁבְקָהּ / הניחו לה, שלי ושלכם - שלה הוא".²⁷

24. ראו למשל יצחקי, תשס"ח, עמ' שכד; הרטמן, תשנ"ח, עמ' 268.

25. מלבד המקורות שכבר צוינו פרשנות זו מוצעת גם בעשרות (!) המקורות שהובאו בהערה 42, והם גם גוזרים ממנה ערכים ומסקנות רוחניות, ומאספים פופולריים למיניהם ראו אותה כמובנת מאליה; ראו למשל בסדרת ספרי הילדים הפופולרית 'כה עשו חכמינו', סגל, תשס"ד, ח"ב עמ' 109 (להערכה ביקורתית על סדרה זו ראו חובב, תש"ס); גלברד, תש"ס, לכתובות סב ע"ב, עמ' 60; ונראה שכך הבינו גם עורכי המהדורה החדשה של חיבורו של ר' יעקב בן חביב, עין יעקב (דפוס ראשון: שאלוניקי רע"ל), ראו בן חביב, תשס"ח, נדרים עמ' רמד, במדור 'ציונים'. נראה שהבנה סתמית זו מצויה גם במחקר (ראו למשל ברזיס, תשע"ה, עמ' 405; זיכרמן, תשע"ד, עמ' 298). אמנם חוקרים אלו לא דנו בנקודה זו אלא קיבלו אותה כחלק מהטקסט.

26. ביטוי תלמודי (למשל בבא קמא, מו ע"ב; נדה כה ע"א) שמשמעו: מדוע יש צורך בפסוק לחדש דין מסוים שאפשר להסיק מכוח הסברה.

27. כתובות סג ע"א; נדרים נ ע"א, בחילוף הנוסח שצוין.

במחקר דרכי העריכה של התלמוד ודרשות חז"ל הודגשה חשיבות ההקשר בהבנת הסיפור היחיד ובבחינת מקומו ברצף סיפורים.²⁸ הסיפור על רבי עקיבא ורעייתו בדברי התלמוד בכתובות מובא כהמשך לדין הלכתי על חובת הבעל לספק את צרכיה המיניים של אשתו ובסיום רצף של שבעה מעשי חכמים שעזבו את ביתם למשך 12 שנים לשם לימוד תורה אינטנסיבי.²⁹ לפי המתואר, לא תמיד היו תוצאות הנוהג חיוביות, וניכר כי מסדרי התלמוד ביקשו להצביע על התוצאות המגוונות והמנוגדות של הנוהג שלפיו הבעל זנח את אשתו לשנים ארוכות ועל השפעותיו על הקשר בין האיש לאשתו ועל חינוך הילדים. כפי שהראו רבים, ההצבעה על התוצאות המגוונות מבקשת לעצב יחס אמביוולנטי לנוהג זה ולחייב שיקול דעת מעמיק לפני הנהגתו בפועל.³⁰

הפרשנות המרחיבה ומקורותיה

בניגוד למסורות הפרשניות שהראינו לעיל שלפיהן לא נכנס רבי עקיבא לביתו, אפשר להצביע גם על מסורות שפירשו בפשטות שרבי עקיבא אכן ביקר את רעייתו. אחת מהן מצויה בחיבור פרי עטו של רבי דוד בן יהודה מסיר ליאון (להלן: רדמ"ל). רדמ"ל היה מגדולי חכמי איטליה בשלהי המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16 (1470-1530 לערך), וחיבר

28. ראו למשל מאיר, תשל"ז, עמ' 72-77, 363-365; מאיר, תשמ"ז, למשל עמ' 33-42; מאיר, תשנ"ג, למשל עמ' 81-123; מאיר, תש"ע, עמ' 7 ועוד; רובינשטיין, 1999, עמ' 23; פרידמן, תש"ע; פרידמן, תש"ע;² ובדין המוקדש לאגדות על ראשית לימודו של רבי עקיבא ראו פרידמן, תשע"ג; מרינברג מליקובסקי, תשע"ז, עמ' 9-11, 91 ועוד.

29. שימוש במספר 12 במניין הסיפורים (כמו גם בכמה מפרטי הסיפור על רבי עקיבא) מוכר לנו גם מעניינים אחרים ומעורר את הרושם כי גם מניין השנים בסיפורים אלו הוא טיפולוגי; ראו על כך למשל אלבוים, תשל"ז, עמ' 72 הערה 7, עמ' 73 הערה 14; פרידמן, תשע"ג, עמ' 415-417; ברזיס, תשע"ה, עמ' 405.

בחלק מהמקורות מופיע המספר 13 (ראו לעיל הערה 6-7, 14), ואף הוא מספר טיפולוגי מוכר. 30. ראו פרנקל, תשמ"א, עמ' 99-115; בוירין, 1991; בוירין, תשנ"ט, עמ' 139-169 (וראו עליו רובין, תשס"א, עמ' 231-232); אדלר, תשס"ח, עמ' 40-44; שיראל, תשס"ט; רביב, תשס"ט, בפרט עמ' 60; לאו, תשס"ז, ח"ב, עמ' 185; ולר, תשנ"ג, עמ' 56-80; ברזיס, תשע"ה, עמ' 403-433. עוד על עיצוב תודעת מסירות הנפש לתורה לאור דמותו של רבי עקיבא והרלוונטיות שלה בימינו, ראו בנספח שהקדיש לעניין לאו, תשס"ז, ח"ב, עמ' 240-243. ראו גם דבריו של אחד הפרשנים המאוחרים, הטוען כי רבי עקיבא ביקש באמירת "שלי ושלכם - שלה הוא" לחנך את תלמידיו שלא ילמדו ממנו ושלא יסיקו מהליכתו ללמוד תורה שלימוד תורה דוחה יחסי אנוש בין אדם לחברו ובין איש לאשתו. רבי עקיבא מבקש להבהיר להם שהוא נשלח ללמוד על ידי אשתו, ובמקרים אחרים צריכה להיות הנהגה אחרת. דרשן זה טוען שתלמידים אלו לא לקחו מוסר, והם הם 24 אלף התלמידים שמתו בהמשך מכיוון שלא נהגו כבוד זה בזה (אורבך, תשס"ב, עמ' קנ-קנא). מחבר אחר תלה את ההיעדרות הממושכת של תלמידי החכמים בהשתתפותם במרד בר כוכבא (קורמן, תשנ"א, עמ' 200).

חיבורים חשובים בפרשנות המקרא, בהלכה ובהגות יהודית למקצועותיה. בין השאר כיהן רדמ"ל ברבנות בעיר אבילונא (ולונה) באלבניה.³¹ בחיבורו 'שבח הנשים', שנותר עד כה צפון בשני כתבי יד,³² ביקש לסרטט את דרכי ההנהגה הראויות לדעתו לנשים. הוא הצביע עליהן בפרשנותו לפרשת 'אשת חיל' והדגים כל תכונת אופי או הנהגה באמצעות דמויות מופת נשיות מן המקרא, מתיאורי חז"ל ואף מן הספרות העולמית הקלסית. בין השאר סקר גם את דמותה של אשת רבי עקיבא³³ באמצעות שילוב מקורות חז"ל, ובהקשר שלנו הוא כותב:

...וכשנשלמו י"ב שנים חזר לבית ושמע מאחרי הבית שהיה און[מר] רשע א[חד] לאשתו, הנה בטוב עשה לך אביך מב' סבות: הא', שלא היה אותו הרועה דומה לך, והב', שהניח אותך באלמנות חיות כל שנותיך.
ושהגיעה אצלו א[מרה] ל[ן]: אם **תשמע** לי, עוד לך ולמוד י"ב שנים אחרות.
 אמ[ר]: הואיל וניתן לי רשות, אחזור לאחורי, ולמד י"ב שנים אחרות עד שלמד משנה, תלמוד, הלכות ואגדות שיחין ומשלים.³⁴

לפי רדמ"ל, רבי עקיבא לא שמע מאחורי הבית אלא את טענת הקטרוג, אך תשובתה של אשת רבי עקיבא לא ניתנה כלל למקטרג אלא נאמרה ישירות לרבי עקיבא. לפי פרשנות זו רבי עקיבא אכן נכנס לביתו וביקר את אשתו, ורק לאחר מכן חזר לתקופת לימוד נוספת.³⁵

31. על ר' דוד מסיר ליאון ראו תירושוטשילד, תשל"ח; תירושוטשילד, 1991; גורפינקל, תשע"א, ח"א, עמ' 19-50.

32. עדי הנוסח שבידינו הם שני כתבי יד מן המאה הט"ז: 1. כתביד פארמא פלטינה 2651/2; די רוסי 1395 (סימון בבית הספרים הלאומי: f 13566), דפים 89-122, בכתיבה איטלקית; 2. כתביד ג': מוסקבה - גינצבורג 782/2 (f 48049), דפים 262 ע"ב-223 ע"א (ספירת דפים הפוכה), בכתיבה ספרדית. כתביד גינצבורג כולל קטעים רבים שאינם מצויים או מצויים בקצרה בכתביד פארמא, ובכללם הקטע שיצוטט להלן. ההדרתי תקסט זה ואני עומד להוציאו לאור.

33. רדמ"ל אינו מציינה בשם רחל אלא "בת כלבא שבוע", כפי שהיא מכונה בתלמוד הבבלי.

34. שבח הנשים, כת"י גינצבורג, 226 ע"ב.

35. לפי פרשנות זו אפשר אמנם לטעון שלזו שמע רבי עקיבא בסתר גם את תשובתה של רעייתו הוא אכן לא היה נכנס לביתו, אך נדמה שאין בכך אלא עיקשות מיותרת המבקשת להכניס פיל בקוף של מחט.

הפרשנות המצמצמת: מחיקת ערכים או הדגשתם

עיון במקורות הרבניים שהיו הראשונים להדגיש את הפרשנות שלפיה לא נכנס רבי עקיבא לביתו מוכיח שהם לא התעלמו מהעימות בין ערך לימוד התורה ובין הערכים האנושיים של נאמנות ומשפחתיות אלא דווקא העצימו אותו. אחד המקורות הראשונים של פרשנות זו מצוי בכתבים שהתפרסמו בשנים האחרונות מעיזבונו של הרב מנחם מנדל זקס (1898-1974), חתנו של רבי ישראל מאיר הכהן בעל ה'חפץ חיים' (1839-1933) וממשיכו בראשות ישיבת ראדין, ואחר כך אחד הרבנים המלמדים (ר"מים) הבולטים בישיבת 'רבנו יצחק אלחנן' בניו יורק.³⁶ הוא הדגיש את ההתלבטות שרבי עקיבא - וגם המחבר עצמו - היו נתונים בה:

ואני עומד ותמה, ומה עם חיוב הכרת הטוב[?] כיצד זה לא נכנס רבי עקיבא לביתו לרגע אחד לאחר כל השנים שהקריבה אשתו עברו והיתה כאלמנה חיה[?] האם מותר שלא להכנס[?] וביחוד לאחר ששומע את גודל הקרבה של אשתו שמוכנה להמתין שתיים עשרה שנים נוספות, קל וחומר הוא שמוחייב³⁷ להכנס ולו לרגע ולומר שלום.³⁸

תפיסה זו התפרסמה בעיקר בשמו של הרב חיים שמואלביץ (1902-1979; להלן: רח"ש), מראשי ישיבת מיר במזרח אירופה ואחר כך גם בירושלים. בשנותיו האחרונות מסר הרב גם שיחות מוסר ששומען יצא למרחוק.³⁹ חלק משיחות אלו סיכמו "אחדים מתלמידי המובהקים, היו למראה עיניו וסמך ידיו עליהם להוציאם לאור".⁴⁰ בשיחה שכתורתה 'הפסק והיסח הדעת' מביא רח"ש תימוכין בדמות מאמרי חז"ל שהוא מפרש על דרך תורת המוסר. בין השאר מתבסס רח"ש על התיאור התלמודי על אודות רבי עקיבא, וכך נמסר מפיו:

ואצל ר' עקיבא מצינו, שבא לביתו לאחר י"ב שנה שלמד תורה מחוץ לבית, וטרם הכנסו שמע מאחורי הדלת את אשתו משיבה, כי לוא שמע לקולה ה[י]ה שוהה עוד י"ב שנים בבית המדרש, וכששמע ר' עקיבא זאת מיד חזר לתלמודו, ולא נכנס לביתו אפילו לרגע קט.⁴¹

36. ראו עליו רונד, תש"י, 'הרב ר' מנחם מענדיל יוסף זאקס שליט"א', ח"א עמ' 46; זריז, תשט"ז.

37. צריך לומר: שמחויב.

38. כך במקור; זקס, תשע"ג, עמ' קצא.

39. ובמיוחד דיונו בעניין זה; ראו הערה 46.

40. שמואלביץ, תש"ם, דף השער, ע"ב.

41. שם, עמ' קא, וכעין זה שם, עמ' נג.

ככל הנראה חזר רח"ש על רעיון זה בכמה הזדמנויות והקשרים, והוא נודע ברבים מפיו וגם מפייהם ומפי כתיבי רבנים ודרשנים רבים שחזרו על הדברים וציטטו או עיבדו אותם כדי לעצב את אתוס מסירות הנפש הזוגית בעבור לימוד התורה,⁴² אך בניגוד למצטטים מעבדים אלו רח"ש אינו מסתפק בציון האגדה התלמודית והפנים שהוא מראה בה אלא מתלבט, דן ובוחן את מעשהו של רבי עקיבא:

ונפלא הדבר מבינתנו, איה הכרת הטוב שהיה חייב לה, וכמו שאמר ר' עקיבא אחר כך "שלי ושלכם שלה הוא", שהיא הפכתו מרועה צאן לרבן של ישראל ומדוע לא נכנס לרגע אחד לשמח את לבה[!?!]
ועל[ל כן] אנו צריכים לומר שהתבונן ר' עקיבא וראה את החסרון הגדול שבהיסח הדעת כזה וכדי שלא להפסיק הפסק מועט זה, הכריע ר' עקיבא ופסק שאסור לו ליכנס.

התלבטות דומה מצויה בחיבור הביוגרפי שפרסם אחרי פטירתו של רח"ש אחד מתלמידיו והתיימר לתאר 'פרקי' מופת ממסכת חייו של מרן רבי חיים שמואלביץ'. התלמיד חזר לסוגיה זו וציטט את תוכן הדברים בהרחבה (ההדגשות במקור):⁴³

"היכן הכרת הטוב?!" הרעים ר' חיים.

מדוע לא נכנס ר' עקיבא לביתו לרגע, להחיות את נפשה של העלובה - זו שוויתרה למענו על מיטב שנותיה!?

42. אמנה כרוכלא את אלו מהם שראיתי כדי להדגיש עד כמה התפשטה תפיסה זו: גולדויכט, תשנ"ט, עמ' קמז-קמח; גרוסמן, תש"ם, עמ' צא-צב; נדפס גם בנפרד: גרוסמן, תשמ"ד, עמ' עה-עו; גולדוסר, תש"ן, עמ' קמח; פרוש, תשנ"ו, עמ' מה; אבגי, תשנ"ו, עמ' לה; פינטר, תשנ"ז, עמ' רכו (גם בשמו של הרב לייב חסמן); שוורץ, תשנ"ח, עמ' 132; שוורץ, תשנ"ח, עמ' 47; רייס, תשנ"ט, עמ' 419; הרץ, תש"ס, עמ' רפז-רפח; מילר, תשס"א, עמ' כא; צוריאל, תשס"ה, ח"ב עמ' 747-748; אברהם, תשס"ה, עמ' קפג-קפד; קלירס, תשס"ה, ח"ב עמ' עא-עב; קמיל, תשס"ו, עמ' שמז-שמח; כהן, תשס"ו, עמ' תיט-תכ; בייפוס, תשס"ז, עמ' קעה; וייס, תשס"ח, ח"י שרה, עמ' נה; כ"ץ, תשס"ח, עמ' 456; קניבסקי, תש"ע, עמ' צז-צח; כהן, תש"ע; מן, תשע"א, עמ' ס-סא; ארליך, תשע"ב, עמ' קמג; ובמקורות שבהערה 44. אחד המצטטים, שביקש להדגים עד כמה התפשטו רעיונותיו של רח"ש, כתב: "אימרתיו נעשו עד היום לנחלת הכלל. אחת מאימרותיו המפורסמות הוא ביאורו למאמר חז"ל לגבי ר' עקיבא בחזרו לביתו" (פרוש, תשנ"ו, עמ' מה); אחר מגדיר רעיון זה של רח"ש: "מרגלא בפומיה" [רגיל בפיו] (מן, תשע"א, שם).

43. הכללת מובאות בטקסט מלמדת לכאורה שהוא מצטט מלשונן של רבו ממקורות שהיו לפניו. גם אם המחבר נסמך על השיעור שהתפרסם ונטל חירות לעצמו בציטוט דברי רבו, המובאות מלמדות לפחות על הדרך שבה קלט התלמיד את דברי רבו. מכל מקום, תוכן אחת הפסקאות המצוטטות הלן כלול בשיעור אחר שנרשם מפי רח"ש; ראו בהערה 44.

הן עליה אמר ר['] ע[קיבא] 'שלי ושלכם שלה הוא' - מרועה צאן **עשתה היא** אותו לר['] ע[קיבא] ..."

סבורני שזה היה פסק־ההלכה **הקשה ביותר** שהיה על רבי עקיבא לפסוק מימיו. כדי לא להכנס - **ולו לרגע** - הביתה, חייב היה להיות משוכנע שבמשך כל אותן שתיים־עשרה שנים, לא ביטל אף רגע - לא היה בהן רגע אותו נטל לעצמו... כי לו היה זמן כזה - את פרק הזמן הזה היה עליו לשהות בביתו... לתת אותו לה.

כי אם אכן היה רגע כזה והוא לא נכנס הביתה - זה פסק דין **מזויף!**⁴⁴

בניגוד לסיכום הרשמי, תיאור מפורט זה של דברי רח"ש מציג את רבי עקיבא כמי שהיה קשוב לצערה של אשתו ולרחשי האהבה שבלבו. הוא לא התעלם מאחד הערכים בשם כבוד התורה אלא שקלל ביניהם. יתר על כן, לפי תיאור זה הכרעתו של רבי עקיבא אינה מלמדת שלימוד התורה של הגבר דוחה את צרכיה של אשתו תמיד אלא נוגע למקרה מיוחד מאוד, שבו לומד התורה הוא אדם גדול כרבי עקיבא שאינו מבטל את זמנו כלל. לדידו של רח"ש אפשר לבסס על סיפור זה ועל מקורות נוספים את הערך המוסרי של לימוד תורה מתוך ריכוז והתמדה, אך אין הוא מורה לנו מה לעשות בכל דילמה בין איש לאשתו. כך הופך הסיפור ממקור מופת, המורה לבנות ישראל לבטל את עצמן, את רצונותיהן ואת שאיפותיהן לטובת לימוד התורה הגברי, למקור המחייב את לומד התורה לשאול את עצמו האם הוא אכן מנצל את זמנו. לפי התיאור המלא, התיאור הסיפורי של רבי עקיבא ורעייתו משתלב בהקשר הכולל המובא בקובץ תיאורי תלמידי חכמים שעזבו את ביתם לתקופות ארוכות, והמסקנה היא שמדובר בדרך שאינה דרך המלך, והיא עשויה להוביל להצלחות אך גם לכישלונות.

סיכום

האגדות התלמודיות על ראשיתו של רבי עקיבא אינן מציינות אם נכנס רבי עקיבא לביתו בעת חזרתו אחרי 12 שנות לימוד ובטרם יצא ל־12 שנות לימוד נוספות, ודווקא משום שהטקסט סותם ואינו מפרש אפשר להבין שרבי עקיבא הגיע עד מפתן ביתו וסב על עקביו בלא להיפגש עם אשתו ובני משפחתו. במחצית השנייה של המאה ה־20 הניחו כמה פרשנים והוגים רבניים כי רבי עקיבא אכן לא נכנס לביתו, ופרשנות זו סייעה בעיצוב

44. גרוסמן, תש"ם, שם; דבריו מצוטטים אצל שטיין, תשס"א, עמ' רלג; לייזן, תשס"א, תשס"ח, עמ' ככה-קכו. ובמקור מקביל (ההדגשה שלי): "ברור הוא שכל י"ב שנים שלמד - בלי הפסק היה ובלי רגע היסח הדעת, דאל"כ אסור היה לו להמנע מלהיכנס לביתו" (שמואלביץ, תש"ל, עמ' מד).

האתוס של מסירות הנפש של שני בני הזוג בעבור לימוד התורה של הבעל. פרשנות זו נעשתה רווחת, דרשנים רבים חזרו עליה, והיא נתפסת כמעט כחלק מן הסיפור התלמודי.

ביקשתי להראות כי אף על פי שפרשנות זו אפשרית מבחינה טקסטואלית אין היא הכרחית, ואפשר לפרש כי רבי עקיבא אכן נכנס לביתו, ורק לאחר שפגש את בני ביתו חזר ללימוד תורה בבית המדרש המרוחק. זאת ועוד, פרשנות זו פשוטה יותר והיא מתיישבת היטב בפשוטו של הטקסט וביחס המכבד של רבי עקיבא לרעייתו. הראיתי כי כבר בשלהי ימי הביניים היה מי שהזכיר הבנה פשוטה זו כמשיח לפי תומו.

עוד טענתי כי אף אם נקבל את ההנחה הפרשנית הנידונה, שלפיה רבי עקיבא לא נכנס לביתו ולו לביקור קצר, עיון בסיפור המלא ובמארג הסיפורים על חכמים שעזבו את ביתם, מוכיח כי המסר שביקשו עורכי התלמוד להנחיל אינו חד־משמעי אלא מורכב הרבה יותר, וקשה לגזור ממנו הנהגה מחייבת לציבור הרחב. הראיתי שלפחות חלק מגדולי המוסר והחכמים שהציעו לראשונה פרשנות קשה זו ותמכו בה את דרשותיהם על ערך לימוד התורה ועל אופניו לא התעלמו מהערכים האנושיים של יחסי דרך ארץ, נאמנות ואהבה בין רבי עקיבא ורעייתו, אלא העצימו אותם והדגישו את הדילמה שבפניה עמד רבי עקיבא. כמו כן צוטטה פרשנותם בפי רבים שהשמיטו את ההתלבטות שרבי עקיבא היה נתון בה ויצרו סיפור שטוח וחד־ממדי, המבקש להדגיש רק את ערך לימוד התורה אגב דחיה מוחלטת של הערך הזוגי. נראה שעלינו להבחין בין הטקסטים והמסורות על ראשית לימודו של רבי עקיבא ובין המפעל הדרשני־חינוכי של פרשנים ודרשנים מאוחרים, שנסמך על הבנה מצמצמת של פרטי הסיפורים, על הצדקתם ועל מיסטיפיקציה שלהם, שכן הבחנה זו מאפשרת הידרשויות אחרות, מורכבות יותר.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אבגי, תשנ"ו	מ' אבגי, חכמת המצפון , דברים, בני ברק תשנ"ו.
אברהם, תשס"ה	א' אברהם, משכיל לאסף , דברים, ביתר עילית תשס"ה.
אדלר, תשס"ח	ר' אדלר, פמיניזם יהודי: תיאולוגיה ומוסר , תל אביב תשס"ח.
אדרי, תשנ"ד	א' אדרי, אבן ספיר: אוצר שיחות ומאמרים, דברי הגות ומחשבה , גבעתיים תשנ"ד.
אוחיון, תש"ס	ד' אוחיון, אור דניאל: ליקוט יקר על פרשיות השבוע , בראשית, בת ים תש"ס.
אורבך, תשס"ב	י"ד אורבך, אלומת יוסף , יבמות-כתובות, ירושלים תשס"ב.

- ש' אידלש, 'חידושי אגדות', בתוך: **תלמוד בבלי**, מהדורת עז והדר (בעריכת יהושע לייפער), ירושלים תשס"ז.
- אידר, תשס"ט
- ד' אידר, 'רבי עקיבא ורחל', בתוך: י' אלשטיין, א' ליפסקר ור' קושלבסקי (עורכים), **אנציקלופדיה של הסיפור היהודי: סיפור עוקב סיפור ב** (תשס"ט), עמ' 145-182.
- אידר, 2010
- ד' אידר, 'אמנות הסיפור היהודית-פרסית בימי הביניים: עיון בסיפור ר' עקיבא ורחל בשני כתב יד מן המאה ה-14 ומן המאה ה-16', *JSLJ* 9 (2010), pp. 101-121.
- אלבוים, תשל"ז
- י' אלבוים, 'תבניות לשון ועניין במעשי חכמים: לטיבן של העדויות על ר' עקיבא באבות דר' נתן', **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות 7** [ג] (תשל"ז), עמ' 71-77.
- מ' אמריליו, **יש פרחים**, תל אביב תשמ"ה.
- אמריליו, תשמ"ה
- י' אריאל, **ארפא משובתם: התשובה במקרא ובאגדה**, חיספין תשע"א.
- אריאל, תשע"א
- י' ארליך, **דרכי נועם על התורה**, ויקרא, חמ"ד תשע"ב.
- ארליך, תשע"ב
- D. Boyarin, 'Internal opposition in talmudic literature: the case of the married monk', *Representations* 36 (1991), pp. 87-113.
- בויארין, 1991
- ד' בויארין, **הבשר שברוח: שיח המיניות בתלמוד**, תל אביב תשנ"ט.
- בויארין, תשס"ט
- י"ב בייפוס, **ילקוט לקח טוב**, שבת, רכסים תשס"ז.
- בייפוס, תשס"ז
- א' בן אברהם, **אבות דר' נתן עם פירוש שני אליהו**, ווילנא והוראדנא תקצ"ג.
- בן אברהם, תרצ"ג
- י"ח מבגדד ('בן איש חי'), **בן יהודע**, ירושלים תשנ"ח.
- בן יהודע, תשנ"ח
- י' בן חביב, **עין יעקב: מסורת הש"ס**, ירושלים תשס"ח.
- בן חביב, תשס"ח
- ד' ברזיס, **בין קנאות לחסד: מגמות אנטי-קנאיות בספרות חז"ל**, רמת גן תשע"ה.
- ברזיס, תשע"ה
- י"ב גאלדבערגער, 'דרוש לסיום הש"ס', **אור שרגא**, כולל זכרון חיים - באבוב, ניו יורק תשנ"ו, עמ' יג-טו.
- גולדברגר, תשנ"ו
- ח"י גולדזויכט, **אסופת מערכות בהלכות דעות וחובות הלבבות**, ח"ג (שמות-משפטים), ירושלים תשנ"ט.
- גולדזויכט, תשנ"ט
- י' גולדוסר, **אספיה כבודך: ביאורים רעיונות והערות על סדר פרשיות התורה**, בני ברק תש"ן.
- גולדוסר, תש"ן

א' גורפינקל, 'עין הקורא': פירושי 'מורה הנבוכים' לר' דוד בן יהודה מסיר ליאון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשע"א.	גורפינקל, תשע"א
ח' גלברד, 'שעורים בהגדות חז"ל', בני ברק תש"ס. ד' גרוס, 'בענין אכילת עראי חוץ לסוכה', ישמח ישראל ב (תשע"א), עמ' סב-סג.	גלברד, תש"ס גרוס, תשע"א
צ' גרוסמאק, "עיר של זהב", פרק בריאליה תלמודית, ספר מיכאל: בין הזמן הזה לימים הם, מחווה למיכאל בהט, א' שגיא (עורך), ירושלים 2007, עמ' 175-197.	גרוסמאק, תשס"ז
ר' גרוסמן, 'מח ולב: פרקי מופת ממסכת חיייו של מרן רבי חיים שמואלביץ זצ"ל', בתוך: 'בוקסבוים (עורך), ספר הזכרון למרן הגר"ח שמואלביץ זצ"ל', ירושלים תש"ם.	גרוסמן, תש"ם
ר' גרוסמן, מח ולב: פרקי מופת ממסכת חיייו של מרן רבי חיים שמואלביץ זצ"ל, ירושלים תשמ"ד.	גרוסמן, תשמ"ד
י' דרוק, אהל יעקב: דעת חכמה ומוסר בפרשיות התורה ומועדי השנה, מועדים ח"ב, ירושלים תשס"ב. א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע.	דרוק, תשס"ב
א' הלוי, האגדה ההיסטורית-ביוגרפית: לאור מקורות יוניים ולאטיניים, תל אביב תשל"ה.	היימן, תר"ע הלוי, תשל"ה
א' הנקין, 'צמיחתו של ר' עקיבא: הסיפור השלם', עלוני ממרא 123 (תשע"א), עמ' 33-48. י' הרטמן, לאורם נתחנך, ירושלים תשנ"ח.	הנקין, תשע"א
נ' הערץ, פניני המסכתא, כתובות-נדריים, בני ברק תש"ס. מ' הרשער (עורך), דקדוקי סופרים השלם, מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות, ירושלים תשל"ב-תשל"ז.	הרטמן, תשנ"ח הרץ, תש"ס הרשער, תשל"ב-תשל"ז
מ' הרשער (עורך), דקדוקי סופרים השלם, מסכת נדריים עם שינויי נוסחאות, ירושלים תשמ"ה-תשנ"א. א"ש ווייס, ממורשת התורה, ויקרא, ירושלים תש"ס.	הרשער, תשמ"ה-תשנ"א
א' ויזל, הנשמה התלמודית, תל אביב תשע"ד. א' וייס, מנחת אשר: שיחות על התורה, ירושלים תשס"ח. ש' ולר, נשים ונשיות בסיפורי התלמוד, תל אביב תשנ"ג.	ווייס, תש"ס ויזל, תשע"ד וייס, תשס"ח ולר, תשנ"ג
ח' זיכרמן, שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל, תל אביב תשע"ד. א' זכאי, לימוד התורה, ירושלים תשנ"ו.	זיכרמן, תשע"ד זכאי, תשנ"ו

- זכאי, תשס"ג
 א' זכאי, **אוצרות האגדה: דרשות שיר השירים**,
 ירושלים תשס"ג.
- זקס, תשע"ג
 זריז, תשט"ז
 ממ"ז זאקס (זקס), **כתבי רבי מענדיל**, ניו יורק תשע"ג.
 ד' זריז, 'שיבת חפץ חיים דראדין', בתוך: ש"ק מירסקי (עורך),
מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם, ניו יורק תשט"ז,
 עמ' 205-207.
- חדש, תשס"ב
 חובב, תש"ס
 מ' חדש, **אור מאיר**, ירושלים תשס"ב.
 ל' חובב, 'דרכה של יונכד סגל בעיבוד אגדות חז"ל לילדים',
דרך אגדה ג (תש"ס), עמ' 203-241.
- יצחקי, תשס"ח
 ירושלמי, תשס"ח
 ש' ירושלמי, **אוצרות הבית היהודי**, ירושלים תשס"ח.
 ע' ישראלי-טרן, **אגדות החורבן: מסורות החורבן בספרות
 התלמודית**, תל אביב תשנ"ז.
- כ"ץ, תשס"ח
 כהן, תשס"ו
 כהן, תש"ע
 לאו, תשס"ז
 י"ו כ"ץ, **טללי תשובה**, רחובות תשס"ח.
 ר' כהן, **כתב אמת: שיחות ומאמרים**, ח"ג, בני ברק תשס"ו.
 ד' כהן, 'הדרכה וחיוזוק ודברי עידוד לבן תורה', בתוך:
 י"ח סימן טוב (עורך), **כרם רבנן**, ירושלים תש"ע, עמ' מא-מב.
 ב' לאו, **חכמים**, ח"ב: ימי יבנה עד מרד בר כוכבא,
 תל אביב תשס"ז.
- ליידן, תשס"א
 ללזר, תשע"ב
 מאיר, תשל"ז
 מאיר, תשמ"ז
 מאיר, תשנ"ג
 מאיר, תש"ע
 מילר, תשס"א
 מן, תשע"א
תלמוד ירושלמי, יצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3
 (Or. 4720) מספריית האוניברסיטה של לייזן עם השלמות
 ותיקונים, ירושלים תשס"א.
 י' ללזר, **נזר יוסף: אוצר מקיף על כל מעגל השנה
 והמועדים**, ח"ה: ניסן-אייר, ירושלים תשע"ב.
 ע' מאיר, **הדמויות הפועלות בסיפורי התלמוד והמדרש (על
 פי מדגם)**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשל"ז.
 ע' מאיר, **הסיפור הדרשני בבראשית רבה**, תל אביב תשמ"ז.
 ע' מאיר, **סוגיות בפואטיקה של סיפורי חז"ל**, תל אביב תשנ"ג.
 ע' מאיר, שואלים על החיים: **סיפורים נבחרים ממדרש
 בראשית רבה**, תל אביב תש"ע.
 ש' מילר, **תולדות רבי עקיבא בן יוסף**, פתח תקווה תשס"א.
 ה' מן, **נקדש השבת**, ירושלים תשע"א.

- מרגלית, תשמ"א
 א' מרגלית, 'רחל, אשת ר' עקיבא', בתוך: י' רוטנברג
 (עורך), **בית ישראל, המשפחה היהודית: אונטולוגיה**
ספרותית מסורתית, ח"א, בני ברק תשמ"א, עמ' 191-192.
 מרינברג-מיליקובסקי, תשע"ו
 א' מרינברג-מיליקובסקי, **לא ידענו מה היה לו: ספרות**
ומשמעות באגדה התלמודית, רמת גן תשע"ו.
 סגל, תשס"ד
 י' סגל, **כה עשו חכמינו: מאגדות חז"ל מספרות לגיל**
הרך, תל אביב תשס"ד.
 ספראי, תשל"ח
 ש' ספראי, ר' עקיבא בן יוסף: חייו ומשנתו, ירושלים תשל"ח.
 פינטו, תשס"ט
 ד"ח פינטו, **מסכת אבות** [עם פירוש] **כרם דוד**,
 ירושלים תשס"ט.
 פינטר, תשנ"ז
 א"ל פינטר, **נחלת צבי על התורה**, דברים, ניו יורק תשנ"ז.
 פרוש, תשנ"ו
 מ' פרוש, **אורות ממיר: לתולדות חייו ופעליו של הגאון**
ר' א"י פינקל [... וממשיכיו] בהנהגת ישיבת מיר בארץ
ובחו"ל, ירושלים תשנ"ו.
 פרידמן, 2004
 S. Friedman, 'A Good Story Deserves Retelling – The
 Unfolding of the Akiva Legend', *JSIJ* 3, 2004, pp. 55–93.
 פרידמן, 2005
 S. Friedman, 'A Good Story Deserves Retelling – The
 Unfolding of the Akiva Legend', in: *Creation and*
Composition, The Contribution of the Bavli Redactors
(Stammim) to the Aggadah, J. L. Rubenstein (ed.),
 Tübingen 2005, pp. 71–100.
 פרידמן, תש"ע
 ש"י פרידמן, 'איחוי פרשיות סמוכות בסוגיות הבבלי', **סוגיות**
בחקר התלמוד הבבלי: אסופת מחקרים בענייני מבנה,
הרכב ונוסח, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 149-153.
 פרידמן, תש"ע
 ש"י פרידמן, 'לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי', **סוגיות**
בחקר התלמוד הבבלי: אסופת מחקרים בענייני מבנה,
הרכב ונוסח, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 389-432.
 פרידמן, תשע"ג
 ש"י פרידמן, 'תחילתו של ר' עקיבא: גלגולי אגדות וגלגולי
 גלגוליהן', **לתורתם של תנאים: אסופת מחקרים מתודולוגיים**
ועיוניים, ירושלים תשע"ג, עמ' 395-427.
 פרנקל, תשמ"א
 י' פרנקל, **עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה**,
 תל אביב תשמ"א.
 פרנקל, תשס"א
 י' פרנקל, **סיפור האגדה: אחדות של תוכן וצורה**,
 תל אביב תשס"א.

- צוריאל, תשס"ה
 מ' צוריאל, **אוצרות התורה: לקט שיחות מוסר לפי סדר פרשיות השבוע וחגי ישראל**, בני ברק תשס"ה.
- קוסמן, 2012
 A. Kosman, 'Rabbi Akiva and the Daughter of Ben Kalba Savua: On the Conception of Love in the Spiritual World of the Talmudic Story', *Gender and Dialogue in the Rabbinic Prism*, Berlin and New York 2012, pp. 56–108.
- קוסמן, תשס"ח
 א' קוסמן, **נשיות בעולמו הרוחני של הסיפור התלמודי**, תל אביב תשס"ח.
- קוסמן, תשס"ט
 א' קוסמן, 'רבי עקיבא ובתו של בן כלבא שבוע (בבלי כתובות סב ע"ב-סג ע"א): לבירורה של תפיסת האהבה הרוחנית בסיפור התלמודי', **מעשה סיפור: מחקרים בסיפורת היהודית ב (תשס"ט)**, עמ' 59-102.
- קורמן, תשנ"א
 קיסטר, תשנ"ז
 א' קורמן, **פענוח אגדות**, תל אביב תשנ"א.
 מ' קיסטר, אבות דר' נתן מהדורת ש"ז שכטר עם ציונים למקבילות בין הנוסחים ולתוספות שבמהדורת שכטר בתוספת 'אקדמות מילין', ניו יורק וירושלים תשנ"ז.
- קיסטר, תשנ"ח
 קלירס, תשס"ה
 קמיל, תשס"ו
 מ' קיסטר, **עינים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות**, ירושלים תשנ"ח.
 מ' קלירס, שלמי משה: **באורים ועינים במסכת אבות**, ירושלים תשס"ה.
 ח' קמיל, אמרי חיים: **שיחות מוסר על התורה והמועדים**, אופקים תשס"ו.
- קניבסקי, תש"ע
 רביב, תשס"ט
 ש' קניבסקי, **קונטרס שמחת לב**, בני ברק תש"ע.
 ר' רביב, 'על המורכבות בשילוב העיסוק בלימוד תורה בחייהן של נשים דתיות מודרניות', בתוך: א' שרבט (עורכת), **אישה, חוה, אדם: נשיות יהודית בין התפתחות למסורת**, ירושלים תשס"ט, עמ' 55-67.
- רובין, תשס"א
 רובינשטיין, 1999
 רזנברג, תשע"א
 נ' רובין, 'דניאל בויארין: הבשר שברוח... - ביקורת', **סוציולוגיה ישראלית ג [1]** (תשס"א), עמ' 229-232.
 J. L. Rubenstein, *Talmudic Stories, Narrative Art, Composition, and Culture*, Baltimore & London 1999.
 מ' רזנברג, 'המסכה הרומנטית של סיפור דידיקטי: עיון באגדת חז"ל על נישואי ר' עקיבא ובת כלבא שבוע', **מסכת י (תשע"א)**, עמ' 11-54.

רונד, תש"ו	א"ז ראנד (עורך), תולדות אנשי שם , ניו יורק תש"ו.
רייזל, תשע"א	ע' רייזל, מבוא למדרשים , אלון שבות תשע"א.
רייס, תשנ"ט	מ' רייס, מראש צורים , ירושלים תשנ"ט.
שאול, תשס"ד	י' שאול, אוצרות יהושע: שיעורי בקיאות , נדרים, בני ברק תשס"ד.
שוורץ, תשל"ח	י' שוורץ, בן תורה וישיבה , ירושלים תשל"ח.
שוורץ, תשנ"ח,	י' שוורץ, ימי הפורים , ירושלים תשנ"ח.
שוורץ, תשנ"ח,	י' שוורץ, לקחי חיים: לקחים מתולדות חייו של מו"ר הגאון ר' חיים שמואלביץ , ירושלים תשנ"ח.
שוורץ, תשס"א	י' שוורץ, דבר בעתו: שיחות ומוסר והשקפה לפי סדר פרשיות השבוע , בראשית, ירושלים תשס"א.
שוורץ, תשס"ב	י' שוורץ, אחר מיטתו של הגאון ר' אלעזר מנחם מן שך , ירושלים תשס"ב.
שוורץ, תשס"ד	י' שוורץ, 'תרבות חומרית וספרות חז"ל בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה: מיטות, כלי מיטה ומנהגי שינה', בתוך: י"ל לוי (עורך), רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית , ירושלים תשס"ד, עמ' 197-209.
שטיין, תשס"א	א"פ שטיין, עבודת אפרים: הלכות תחנון ונפילת אפים , ח"ב, בני ברק תשס"א.
שטיינמן, תשכ"ג	א' שטיינמן, באר התלמוד , תל אביב תשכ"ג.
שיינרמן, תש"ע	מ"י שיינרמן, אהל משה על התורה , ברוקלין תש"ע.
שילה, תשע"א	א' שילה, הקבלה ביצירת ש"י עגנון , רמת גן תשע"א.
שיראל, תשס"ט	מ' שיראל, 'ביתו ותורתו: בין ערכים מתנגשים', בתוך: ר' קרן (עורכת), השמיעני את קולך: עיונים במעגל השנה ובפרשיות השבוע, ספר העשור לקולך , ירושלים תשס"ט, עמ' 23-25.
שכטר, תש"ה	ש"ז שכטר (עורך), אבות דר' נתן , שתי נוסחאות, ניו יורק תש"ה.
שליזינגר, תשס"ו	א"י שליזינגר, 'יהודי שחי מחוץ לדרכי הטבע', בתוך: א"י זילברשלג (עורך), זכרון איש: ספר זכרון להרב אברהם יוסף שפירא , תל אביב תשס"ו, עמ' 289-292.
שמואלביץ, תש"ל	ח' שמואלביץ, 'מכובד וגבור כח: דברי הספד על מן רבי אברהם יפה'ן זצ"ל', מוריה יב [ב] (ז-ח), תמוז-אב תש"ל, עמ' מב-מד.

- שמואלביץ, תש"ם
שנאן, תשס"ד
- שנאן, תשס"ח
- שנאן, תשע"ד
- שרמר, תשס"ד
- תירוש־רוטשילד, תשל"ח
- תירוש־רוטשילד, 1991
- ח' שמואלביץ, **שיחות מוסר: תשל"א-תשל"ג**, ירושלים תש"ם.
א' שנאן, 'שלוש נשותיו של רבי עקיבא', **מסכת ב (תשס"ד)**,
עמ' 11-25.
- א' שנאן, "מן שית מילי אתעתר רבי עקיבא": למקורות עושרו
של תלמיד חכמים, בתוך: א' ארליך, ח' קרייסל, ד"י לסקר
(עורכים), **על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת**
ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח,
עמ' 659-674.
- א' שנאן, 'מקורות עושרו של ר' עקיבא', **אלפי שנאן: מבחר**
מאמרים ותגובות תלמידים, תל אביב תשע"ד, עמ' 177-198.
ע' שרמר, **זכר ונקבה בראם: הנישואים בשלהי ימי הבית**
השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשס"ד.
- ח' תירוש־רוטשילד, **משנתו הפילוסופית של ר' דוד בן**
יהודה מסיר ליאון, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור,
ירושלים תשל"ח.
- H. Tirosh-Rothschild, *Between Worlds: The Life and*
Thought of Rabbi David ben Judah Messer Leon, Albany
1991.